

Gara László emlékezete beszélgetésekben, levelekben

Kivel ült együtt Illyés Gyula a Régence teraszán?

Az 1938. augusztus 18-ai beszélgetés, *A Régence teraszán* természetesen fiktív. Alapja azonban – jól érződően – valóságos élmény. Apám közvetlenül azután, hogy visszatért Párizsból, szövegét – naplójegyzetbe foglalva – kiadta a *Nyugat* 1938. szeptemberi számában, majd – még ugyanebben az évben – beletette a *Nyugat* kiadónál megjelent *Magyarok* című kötetébe.¹ A beszélgetők a csaknem húsz évvel korábbi forradalmak után világgá futott nemzedék sorsát idézték föl: csupa öngyilkosság, halott, az élők pedig vagy elzüllöttek, vagy megőrültek. „A világ fölé akartunk lépni, az áradat fölé, ami a történelem folyása... eszmékbe kapaszkodva. Ideáknak akartunk élni...” – írja Illyés Gyula. Ők ketten hűek maradtak ugyan a forradalom eszményeihez, de hitüket a mozgalomban elveszítették. Egy életszakasz lezáródásáról van itt szó, és a vele járó megpróbáltatások keserű tapasztalatairól. Gondolták-e, hogy a be nem látható jövő – akár a közeledő világháború – a múlténál is jóval több csalódást hoz?

Gara László² és Illyés Gyula akkor barátkozott össze, amikor Párizsban, a húszas években közösen dolgoztak az 1927-ben megjelent kortárs magyar költők francia nyelvű antológiáján. Mint annyian, akik látták a magyar irodalom nagy értékeit és csekély nemzetközi jelenlétét, Garának is szívügye volt a magyar irodalom megismertetése francia földön, 1927 és 1946 között egy tucat könyvet fordított: Móricz, Kosztolányi, Kuncz Aladár, Karinthy, Márai műveit ültette át franciára. Apámmal folytatott 1938-s (feltételezett) beszélgetését követő leveléből

ILLYÉS MÁRIA (1941) művészettörténész, filológus. 1967-ben végzett az ELTE Bölcsészettudományi karán, francia-művészettörténet és pszichológia szakon. 1967 és 1975 között a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen tanított francia nyelvet, 1975–1996-ig a Budapesti Szépművészeti Múzeumban múzeológusként dolgozott. 1982-ben szerzett doktorátust az ELTE-n Ferenczy Béni szobrászatáról írt dolgozatával. 1974-től kezdve publikált 19–20. századi képzőművészeti témájú cikkeket és tanulmányokat periodikákban és katalógusokban. 1996 óta édesapja, Illyés Gyula hagyatékának rendezésével is foglalkozik. Kötete: *XIX. századi francia művek a Szépművészeti Múzeumban* (magyarul és franciául is; Szépművészeti Múzeum, 2001).

1 Újra közlése gyűjteményes kötetben: Illyés Gyula: *Itt élned kell, I.* Budapest, 1976, Szépirodalmi Könyvtár, 326–331.

2 Gara László egy híján hatvan éve, 1966. május 8-án lett öngyilkos egy kis párizsi lakásban.

kiderül, hogy a *Puszták népe* és a Petőfi franciára fordításán már akkor gondolkodott, és bízta apámat annak a megírására, amiről a Régence teraszán szó esett: a párizsi magyar emigráció történetének elmondására. Illyés Gyula akkoriban kezdte tervezni ezt az életrajzi regényét, amelynek első fejezetei 1943-tól *Hunok Párisban* címmel jelentek meg folytatásban. Hogy a könyv nem készült el hamarabb, és könyvalakban csak 1946-ban került a közönséghez, abban a világháború eseményei játszottak közre.

Mint ahogy abban is, két és fél évvel a Régence-beszélgetés után, 1941 karácsonyán, amikor Gara édesanyjának apámhoz kellett folyamodnia, hogy segítsen csomagot eljuttatni Franciaország nem megszállt területére, az Ardeche egy falujába menekült fiának. Gara és apám személyes találkozásai 1946-1947-ben újra felélénkülhettek, amikor apám Párizsban járt, hogy a francia-magyar kulturális kapcsolatok javításán próbáljon munkálkodni, és bevonta Garát is terveibe. Levezetésük viszont 1955-től vált sűrűvé apám verseskötetének francia fordításával és kiadásával kapcsolatosan. A Seghers kiadónál megjelent Illyés-kötet alapfordításait Gara készítette, és a fordítási és szerkesztési alkalom nemcsak keretet adott barátságuknak, hanem formálta és ki is bontakoztatta.

Gara leveleit Kulin Borbála, a Petőfi-fordító Jean Rousselot-éit Tüskés Anna adta közre, hadd említsek itt néhány motívumot, amelyekről ott nem volt szó.

Az én első emlékem Gara Lászlóról a Quartier Latin (vagy a Montparnasse?) egyik kis kávéházához fűződik, azt hiszem, ott láttam őt először. Hároméves kényszerű budapesti tartózkodása után akkor már – 1955 elejétől – újra Párizsban volt. De bizonytalan állását a Párizsi Magyar Intézetben az 1956-os magyar forradalomkor föladta, és ezután egyik motorja lett a forradalom melletti nemzetközi kiállásnak. Megszakadt a kapcsolata a hivatalos Magyarországgal. A párizsi kávéházban, ahol 1957. január 20-a táján együtt ültünk a kis kerek márványasztal mellett, hosszú és elmélyült beszélgetést folytatott anyámmal. Később értettem meg, miről volt szó. Mert akkor természetesen semmi másra nem tudtam figyelni, csak a francia főváros szédítő forgatagára. Az 1956-ban szétlőtt Budapest romjaival az emlékezetemben teljesen lenyűgözött a szépség, a tisztaság, a csillogás, a jó illatok, az igazi kávé, a narancslé a pohárban. Elbűvölten ültem, és nem figyeltem arra, miről beszélt Laci, mert hamarosan az ő felszólítására így kellett őt szólítanom, természetesen tegező formában. (Ez kezdetben egy kicsit nehezen ment.)

Anyám azután hazautazott. Gara László – kihasználva az 1956-os forradalom után a magyarok és elsősorban az írók iránt, főleg értelmiségi körökben ébredt általános nagy rokonszenvet – teljes lendülettel folytatta a magyar irodalom megismertetését Franciaországban. Ami apám művét illeti, egykori tervéhez, apám *Petőfijéhez* tért vissza. Miután anyám visszaérkezett Budapestre, Jean Rousselot, a *Petőfit*, majd másfél év múlva franciára átültető költő és író, a későbbiekben apámnak szintén jó barátja, arról tudatta 1957. február 9-ei levelében, hogy Gara már készíti is a könyv nyersfordítását. Ettől az időtől fogva, tehát 1957 elejétől 1962 júliusáig, egészen pontosan a *Petőfi* francia megjelenéséig,

a levelezés apám és Gara között többnyire francia nyelven folyt, és időnként nem a saját nevükön. A közel egy tucat Gara küldte levél címzettje és megszólítottja általában anyám volt. A Gara Lászlónak szóló levelek megszólítása pedig „kedves barátnőm”, illetve „kedves Claire”. Ugyanis Gara László leveleit és levelezőlapjait, ha nem keresztnevének kiolvashatatlan monogramjával, akkor Claire Daurat néven írta alá. Ebben a rejtőzködő magatartásban közrejátszott a kedvezőtlen politikai klíma, törekvés a levélcenzúra elkerülésére, de a levelező feleket nyilván az is óvatosságra készítette, hogy – volt arra eset korábban – nem érkezett meg Illyés Gyulához a szerződést kínáló francia kiadó levele.

Magyarországon, az 1957-es év legelején, a megtorlás gépezete rendületlenül haladt előre, bár voltak bizonyos megtorpanásai. Az iskolákba szigorúbb, „vonalas” tanárokat neveztek ki, és a „megbízhatatlanokat” elküldték, de a diákok rebellis viselkedését, ellenállási kedvét nem igen sikerült megtörni. Január elején letartóztatták Zelk Zoltánt és Háty Gyulát, de a népi írók még egy kéthetente megjelent irodalmi folyóirat, a *Magyar Írás* engedélyezéséhez készítettek beadványt (bár nem lett belőle semmi). Március végén fölmerült a népi írók megvádolása is (Zelk és Háty tettestársaiként), viszont a Kossuth-díjat olyanok is megkapták, akiket akár felelősségre is vonhattak volna. Tavaszra azonban egyre határozottabb és erősebb politikai vonal körvonalazódott. Apám még áprilisban nyíltan megírta nekem, hogy letartóztatták Déryt, de hogy május 23-án Bibó István következett, már nem közölte. Apámat és Némethet fogadta ugyan Kádár, amikor az írók szabadon bocsátását kérték, de eredményt nem értek el. Ha a nagypolitika nem is, de a nemzetközi közvélemény – közte a francia értelmiség – ekkor még némi támasz és védelem reményét jelenthette egy nem teljesen magabiztos terror fenyegetése ellen.

Gara László mindent megtett magyar íróársai érdekében. Anyámtól értesült apám igen rossz lelki állapotáról. Erről beszéltek abban a kis párizsi kávéházban, meg arról, hogy mi vezethetné ki apámat a mély levertségből. Nyilvánvalóan a munka. Apám azonban az eltiport forradalom után nem akart Magyarországon publikálni, és ezt a véleményét ki is nyilvánította, még egy évvel később is. Gara László anyámnak küldött 1957. februári – mindössze keresztnevének kezdőbetűjével jelzett – képeslapján szövegek küldését kérte, ahogy a későbbiekben kiderült, a *Petőfi*-ről volt szó. ugyanennek a hónapnak végén már megérkezett az első fejezet a párizsi kiadó címére. A kiadó Pierre Seghers, Illyés egy évvel korábbi francia verskötete után, Gara közbenjárására, láthatatlanban vállalta a *Petőfi* megjelentetését a népszerű „Vies passionnées” (Szenvedélyes életek) sorozatában. A könyv bővítései hozzá érkeztek, fordításra ő adta át Garának érkezésük sorrendjében a bővítésre szánt részleteket. Apám mindig úgy nyilatkozott, hogy a *Petőfi* bővítései franciák számára ismeretlen magyar vonatkozások érthetővé tételét szolgálták. A rohammunka elején fölvetette, hogy a Petőfi helyett, a néhány évvel korábban franciául megjelent *Puszták népét* kellene inkább átdolgozni. Gara azonban bízott a *Petőfi* sikerében. Így hát apám április 15-én már „nyakig merülve” folytatta a munkát. Június 7-én anyám azonban

arról tájékoztatta Gara Lászlót, hogy apámat kórházba vitték, és egy „igen dicserő módszerrel, altatással gyógyítják”. Rossz lelki-fizikai állapota, a háromhetes kórházi kezelés és az egyre aggasztóbb politikai légkör ellenére 1957. júliusában elkészült a bővítésekkel. A *Petőfi* utolsó részlete 1957. július 21-én futott be a kiadóhoz. Gara László ekkor állt neki a fordításnak. Ezután egy évig nem volt vagy nem maradt fönn közöttük levélváltás.

Gara kiváló fordító volt, franciául rutinosabban fogalmazott, mint magyarul, erre regényének, a *Saint-Boniface és lakóinak* saját maga által készített magyar verziója a legjobb bizonyíték. A jó fordításnak egyben „átültetésnek” kell lennie, de ezt a munkát a *Petőfin* már nem ő végezte el. Rousselot több kötetet írt Seghers „Szenvedélyes életek” sorozatába, szerette és becsülte apámat, Gara eleve őt szemelte ki a saját, szövegű nyersfordításának átalakítására.

Jean Rousselot 1958. szeptemberében kezdte a fordítás „adaptálását”: „Szeptember 28-a óta, hogy szívvel (és lélekkel) belefogtam *Petőfijének* adaptálásába a drága Gara nyersfordítása alapján, magamat közelebb érzem magához, mint valaha. Haladok! Örülök ennek a munkának, hogy együttműködhetek magával! Mi mindent tanulok a társaságában! Csak azért írom ezt a pár sort, hogy köszönetet mondjak, hogy biztosítsam baráti hűségemről!” – írja Illyés Gyulának 1958 októberében.

A nyers szöveg átalakítása irodalmi nyelvre Illyés Gyula *Petőfi*-könyvének esetében különösen nehéz, mert más „kontextusba” kell helyezni. Ugyanis itt az „adaptálónak” *Petőfi* személyiségét és verseit tágabb értelemben is bele kell helyezni a francia 19. századba, átültetni *Petőfi* kortársainak, a 19. századi francia költőknek fogalomkészletébe, kifejezésrendjébe. A francia átlag olvasónak, a 19. századi költészetből Victor Hugo, Lamartine, Musset hangja csendül föl, ezeknek a nagy alkotóknak társadalmi gyökerei, mentalitása és forradalmi elképzelése viszont igencsak különböző *Petőfiétől*. Apám *Petőfijében* igen sok a versidézet, *Petőfi* erősen politizált szó- és kifejezés-készletével, kulturális vonatkozásaival nehezen helyezhető párhuzamba, egy „légkörbe” a 19. századi francia költői közeggel. Kivételt talán csak a tájleíró versek képeznek. Éppen ezért apám a legnagyobb szabadságra bátorította fordítóit a versek, a szövegrészek átalakításában, kihagyásában, kicserélésében.

Rousselot 1959 áprilisában fejezte be a munkát. Időközben a könyv kiadását a Seghers kiadó helyett a Gallimard vállalta. Claire Daurat (alias) Gara László 1959. július 11-én írta meg, anyámnak címezve, de persze apám számára, a váltás történetét. A levél eredetileg francia nyelvű, csak a kiadásra vonatkozó részletét idézem:

„Kedves Flóra,

Ne haragudjon, hogy mindkettőjüket ilyen hosszú ideig nem értesítettem a *Petőfi* fordítás híreiről, de mindenképpen végleges hírt akartam adni. Ezt pedig csak ma tudom megtenni.

Először is azt kell mondanom, hogy a hír jó.

Pontosan egy éve, amikor a nyersfordítás elkészült – de Rousselot még nem végezte el a műfordítási munkát –, a könyvet bemutattuk Seghers-nek. Csak néhány percig lapozgatta, azután pedig megjegyezte, hogy a műben »nincsenek párbeszédek«, hogy »nem elég regényes« stb. A fordító, kell-e mondani, halálosan megbántódott ezektől a megjegyzéseitől, mert úgy véli, hogy a Petőfi fölötté áll mindannak, amit Seghers ebben a sorozatban közölt.

A kiadó egy kissé túlzott kereskedelmi szellemről tett bizonytságot, ugyebár?

Erről az ügyről azért nem szoltunk semmit, hogy egyikőjüket se kedvetlenítsük el, és azért sem, mert bizonyosak vagyunk abban, hogy jó ügyet képviselünk. Amikor Rousselot végleges alakításait elvégezte a könyvön, egy példányát átadtuk Seghers-nek, egy másikat, biztosság kedvéért Gallimard-nak. Senkitől semmiféle ajánlásra nem volt szükség, hogy három lektor, 18 napos rekordidő alatt elolvassa a kéziratot. Ezután Mascolo telefonált, hogy a Petőfit a Gallimard vállalja, és hogy hamarosan kapunk szerződést. Reméljük, hogy örülni fognak ennek az eredménynek, mint ahogy mi is örülünk. Ha beleegyeznek mindketten, írni fogunk Seghers-nek, hogy nem élünk a szerződésével, lemondunk róla, hiszen úgy ítélte meg, hogy a könyv nem illik elég jól a sorozatába.

Ami bennünket illet, mi szívesebben vesszük a Gallimard-féle megoldást. Fogalmunk sincs, mit fog a szerződés tartalmazni, de nem hisszük, hogy kevésbé volna kedvező (vagy jelentősen alul maradna) Seghers ajánlatánál. Másfelől a kritika nagyon követi mindazt, amit a Gallimard ad ki a *Du monde entier*» (»Szerte a világból«) sorozatában, míg a »Vies passionnées« (»Izgalmas életek«) sorozat sokkal kisebb érdeklődést kelt. [...] Claire"

Az említett három lektor közül kettőt tudunk azonosítani. Az egyik nyilván a már említett Dionys Mascolo volt, a másik azonossága pedig Gara (alias Claire) egyik későbbi 1961. február 2-ai leveléből derül ki, egy részlete álljon itt (ez a levél magyar nyelvű):

„Ami a Petőfit illeti, csak annyit tudunk, hogy nyomdában van, úgyhogy hamarosan megjelenik; sajnos a pontos dátumot ma még nem tudom megírni, mert Mascolo barátunk napok óta beteg és csak ő adhatna pontos felvilágosítást. Mindenesetre már csak hetek kérdése az egész. Gallimard óriási cég, irtózatoss bürokráciával, és sajnos Camus, aki tíz nap alatt elolvasta és elfogadtatta a könyvet, már nem kísérheti figyelemmel a kötet sorsát. De egészen bizonyos, hogy már szedik (ez az értesülés a nyomdai osztálytól származik)."

Albert Camus, 1943 óta volt a Gallimard lektora, de akkor már nem kísérhette figyelemmel, mert egy évvel korábban, 1960. január 4-én meghalt autóbalesetben, de döntő szerepe volt a *Vie de Petőfi* megjelenésében.

A könyvet végül a „Leurs figures”, a kiemelkedő személyiségekről szóló („Ilyenek voltak”) sorozatban 1961 májusában kezdték nyomtatni, és 1962 februárjában lett kiadásra kész. Hivatalos bemutatása 1962 nyarán volt, Rousselot 1962. augusztus 20-ai levele szerint: „le Petőfi a été honoré, lui aussi, de grands papiers...” (A *Petőfit* is megtisztelték komoly méltatásokkal a nagy lapok.)

Gara László 1948-tól 1956 végéig 35 levelet váltott apámmal, 1957-ben 9-et más néven, 1958-ban egyet sem, 1959-ből szintén csak egy maradt meg. A levelezés egy újabb feladat kapcsán, 1960 augusztusától élénkül meg újra. De ez már egy másik történet.

Mint ahogy újabb történet az 1963-ban *Petőfi Sándor* címmel a Szépirodalmi kiadónál megjelent életrajzé. Ennek szövege eredetileg azonos volt a Seghers-hez eljuttatott, bővített *Petőfivel*, de a Gallimard-nál megjelent francia *Vie de Petőfi* jóval rövidebb ennél. A fordító(k) bőven éltek a változtatási szabadsággal, amelyre apám felhatalmazta őket. Sok passzus és vers kimaradt, más versek kerültek be helyettük, mint ahogy Rousselot az egyik levelében írta:

„Ami szükséges, nos, azt elvégezzük, én magam elvégzem: formát adok a fordításnak, rövidítem, kihagyva azokat a bekezdéseket, amelyek talán nem érdeklik annyira a francia olvasóközönséget, mint amennyire a magyart. Röviden szólva: meghúzom az utolsó vonásokat ezen az életrajzon, hogy komoly kiadó kezébe kerüljön, amelyik méltó a megjelentetésére.”

A Seghers-hez eredetileg elküldött könyv gépirat-másolata került 1963-ban a Szépirodalmi kiadóhoz. Ahogy Rousselot céloz rá, a bővített változat nem minden részlete érdekelhette a francia olvasókat, ugyanis apám – eredeti szándéka vagy elképzelése ellenére – a rövidebb, 1936-os *Petőfit* 1957-ben sok, első-sorban a magyar olvasónak szóló idézettel, több történelmi és irodalmi elemzéssel gazdagította. Magyarországi megjelentetése előtt a Szépirodalmi fölkérésére Dienes András *Petőfi*-kutató 36 oldalas lektori javaslatot állított össze. Ennek alapján apám – 1963-ban – elvégezte a kéziratot a *Petőfi*-kutatás legfrissebb állása szerinti módosításokat. Így fordulhatott elő, hogy több adat, melyeket Dienes javaslatai alapján apám a magyar kiadásra rávezetett, a francia Gallimard-féle kiadásban még nincs bent. A kutatónak és embernek is kiváló Dienes András, (aki megérdemli, hogy személyére méltón emlékezzünk), részletes és lelkiismeretes korrekciókat ajánlott az eredeti, illetve a bővített változathoz. Javaslatait azonban Illyés Gyula nem minden esetben fogadta el. Apám ugyanis, ha véleménye lényegesen nem változott is, 1957 elején *Petőfi* korát és eszméit más fénytörésben látta, mint 1936-ban, mint ahogy lelkiállapota, nézetei a történelemtől is átalakultak ez idő alatt, hiszen, ez a könyv nemcsak *Petőfi* korának, hanem írójának képe is. Hogy csak az 1936-os kiadás egyik első méltatójának, Schöpflin Aladárnak szavait idézzük: „Illyés, a költő, nem tudja tisztán csak a történetíró vagy a kritikus szemével nézni *Petőfit*. Belerajzolja a képbe önmagát is, s a saját emberi és költői ideálját alakítja ki belőle. Mint az igazi jó arcképfestő, egyszerre

két képet fest: Petőfiét és Illyés Gyuláét.” És ha az 1936-os könyv a társadalmi forradalomra, az 1963-ban kiadott *Petőfi Sándor* az idegen uralom által levert szabadságharcra teszi a hangsúlyt.

Végül pedig: milyennek láttam emlékeim főszereplőjét, Gara Lászlót? Diszkrét, művelt, érzékeny embernek jellemezték. Összes tulajdonsága közül a szerénységét emelném ki. Megnyilvánult ez már a külső megjelenésében, ahogy szürke lódenkabátjával, dugig tömött fekete aktatáskájával, sietős lépteivel, csöndes beszédével teljesen beleolvadt a mindennapok sürgő-forgó párizsi tömegébe, a párizsi hétköznapiakba. Látszólag semmi feltűnő jellegzetesség nem emelte ki, semmi eltérő vonás nem választotta el az igazi párizsiaktól. Mégis, ha magunk elé akarjuk képzelni a tipikus vagy az átlagos párizsi embert – nem ő jut az eszünkbe. Leginkább talán azért nem, mert noha kiválóan tudott franciául, a franciát erős magyar akcentussal beszélt. Talán ez az egyik tünete annak, hogy Gara, aki életéből majdnem kétszer annyi ideig élt Franciaországban, mint Budapesten (1904–1924, 1952–1954) mégsem akart azonosulni a franciasággal, bármit értünk is ezen.

Szerénységét, azt, hogy nem akart kitűnni, hogy a háttérben szeretett volna maradni, megjelenésén túl sorsválasztó pillanataiban tanúsított döntései jelzik. Elutasította a felmerült kedvező lehetőségeket, például, hogy őt nevezzék ki a párizsi magyar intézet vezetőjévé. Pedig minden erre a feladatra predesztinálta: széles körű műveltsége, nyelvtudása (német és latin is), remek tájékozottsága a magyar és a francia irodalomban, nagy zenei műveltsége, és még a sporthoz is értett! Kiváló kapcsolatteremtő képessége és biztos értékítélete. De szellemi autonómiáját megőrző karakán ember – szabad ember – akart maradni. Noha azt írta apámnak 1956. augusztus 30-án: „Kulinak születtem, nem mandarinnak” mégis olyan kuli volt, akinek szava mandarinoknak parancsolt. Teljesítette azt a feladatot, amelyet maga elé állított: a magyar irodalom bevezetését a francia mezőnybe.

Ahogy mondani szokás: volt tehát mire szerénynek lennie.